

4988, 1—5 i. dr. (152 s.), št. 4987, 1—2, 5 a—9 a (155—4), št. 4992, (154), Miladinov, št. 116, 1b, 2, 4, 11—4 i. dr. (154 s.). Prim. tudi staro kajkavsko zdravico »*Nikaj na svetu lepšega ni*« (SNP III, št. 5468—75).

Poskočne vrstice in kitice so potemtakem mnogo starejše, kakor smo si doslej mislili (najstarejše ohranjene iz 1758—61),⁶⁸ in so res, kakor sem že v LV (144—6) iz njenega ritmičnega značaja sklepal, modernizirane dvodelne dolge vrstice. Poskočne vrstice pa so bile v začetku še prav mnogolične (z vstopom in brez njega, vrstice z moškim in ženskim sklepom, rime različno razvrščene): tako še v Leškem rokopisu (op. 38). Tipična poskočna kitica, kakor jo je Vodnik najpogosteje posnemal (n. pr. v Iliriji oživiljeni), je po vsej verjetnosti najmlajša (v Leškem rokopisu med 14 samo tri tipične: 5, 4, 6). Zgrajena je pod vplivom nibelunške kitice: vrstice z ženskim in moškim sklepom in rime so razvrščene kakor v njej.

Dvoje kužnih obredij iz l. 1854

Radivoj Lenček

Vojska, lakota, kuga — tri strahotne uničevalke človeškega rodu — so odkar vemo, vedno nastopale skupno. Izmed vseh treh pa je kuga bila od nekdanj zaradi tihega množičnega uničevanja ljudi in nemogoče preprečitve najbolj skrivnostna. Zakaj strah ustvarja spoštovanje, od spoštovanja do obožavanja pa je pri primitivnem človeku komaj še korak. Ravno zato je s pojavom kuge zvezanih vse polno predstav, uver, čarovanj in apotropijskih obredij, ki izhajajo iz najstarejših kulturnih plasti in ki ostajajo kar najbolj živa tudi še v dokaj diferencirani duševnosti že kulturnega človeka.

Pred seboj imam sporočilo dveh obredij, ki imajo namen obvarovati naselje kužne bolezni, zapisani v letu 1854.¹ Po letu 1849 je Evropo izčrpavala vrsta vojn, ki so trgale z zemlje najboljše delovne moči, a puščale za seboj slabo obdelana polja. Tudi na Slovenskem so se takrat vrstila skrajno slaba, suha leta. Nastopila je krompirjeva kuga, pritisnila je lakota. Noviški dopisi iz one dobe prinašajo vesti o skrajnem gladu v Istri, na Dolenjskem, Gorenjskem in celo na Štajerskem.² Za valom lakote pa je takoj prihajal drugi, strahotnejši val kolere in kuge, ki sta preko Italije in Avstrije okužili tudi sestradane slovenske pokrajine. O strahotnem stanju pričajo številke: samo v letu 1855 sta ti dve bolezni pobrali na Primorskem 13.125, na Kranjskem pa 5748 ljudi.³

Jasno je, da se je preprosti človek v onih strahotnih dneh pričakovanja kužne epidemije prej zatekal k svojemu tradicionalnemu izkustvu po pomoč, kot pa k zdravniškemu svetovalcu, ki mu tudi sicer ni mogel pomagati. Od tod oživljanje prastarih izročil.

Sporočilo v Novicah 1854 se glasi:

⁶⁸ Janko Kotnik, Slovenski rokopis iz Leš pri Prevaljah iz sredine 18. stoletja, ČZN XXIV (1929), 179—81.

¹ Novice 1854, str. 392: D-n, K znanstvu ljudskih vraž (Iz loške doline).

² Prim.: Novice 1851, str. 250; 1852, str. 51; 1854, str. 56, 72, 111.

³ Novice 1855, str. 388.

»Da kolera v vas ne pride, so v nekaterih vaseh naše doline o zadnji koleri ženske okoli vasi orale — ene so vlekle, druge drevo zadej deržale, in tako trikrat okoli vasi šle in — zaorale bolezen.

Tudi so kurili s takim ognjem, ki so ga vnetli, da so eno poleno ob drugo dergnili. Čez tak mali ogenj, ki so ga bili napravili zunej vasi, je vsaki, kateri je želel kolere obvarovan biti, trikrat skočil. Al kolera se ni dala zaorati in je prijemala tudi take, ki so čez ogenj skakali.

Gre torej za dve obredji, izvajani ločeno eno od drugega.

I. Pri drugem obredju je stvar že kolikor toliko jasna. Ogenj kot očiščevalno sredstvo se je uporabljal v najrazličnejših obredjih vseh narodov. Bržčas je celo iz teh neperiodičnih očiščevalnih ognjev, ki so očiščevali ljudi, živali in rastlinje z zažiganjem in uničevanjem škodljivih elementov, fizičnih in duhovnih (čarovnic, vešč, zlih duhov), ki prete vsem živim stvarjem, nastalo stalno, ob določenem času se ponavljajoče zažiganje ognjev in opravljanje s tem zvezanih obredij. Tak ogenj, imenovan pri slovanskih narodih »živi ogenj«, se je kuril najpogosteje v primerih, ko je nastopala kužna bolezen, pred katero je bil »živi ogenj« vedno učinkovito apotropijsko sredstvo.

Obrednik za ta »živi ogenj« je zahteval svoj način zažiganja. Ne z železom in s kremenom, ne s kakršnim koli drugačnim sredstvom, na novo se je moral napraviti z drgnjenjem dveh lesov (često predpisanih; pri Slovanih topol, hrushka, dren). Pri Srbih in Bolgarih napravljata tak ogenj dva gola dečka. V Galiciji pripravljajo »živi ogenj« prav tako s strogo obrednostjo: medtem ko so starejši zaposleni z drgnjenjem lesa, jih mlajši v pobožni tišini obkrožajo in napeto opazujejo. Ko zagori plamen, ni konca živahnemu vriskanju. O takem obrednem zažiganju deloma priča tudi naše sporočilo.

»Živi ogenj« je bil svet, saj so v najrazličnejše zdravilne namene uporabljali tudi njegov dim in pepel. Najbolj učinkovito pa je bilo očiščevanje v samem ognju, prehod ali skok čez plamene.

Na Gornjem Bavarskem so skozi solsticijski kres gonili živino; bolno, da bi ozdravela, zdravo, da bi se čez leto očuvala pred kugo in drugim zlom. Marsikdaj so bolno živinčce gnali po dvakrat, trikrat skozi dim in plamen, tako da se je do smrti opekla. Ponekod v Nemčiji so taki očiščujoči ognji postali kar vsakoletni in ne več priložnostni, da bi že vnaprej preprečili vsako nesrečo. Poljski kmetje vsako leto na sv. Roka dan ženejo živino po trikrat skozi »živi ogenj«, da bi jo zaščitili pred kužnimi boleznimi.

Pa ne le živina, tudi človek se lahko očisti v takem ognju. O tem priča množica primerov skakanja fantov in deklet čez kresove in »žive ognje« ob najrazličnejših prilikah.^{3a} Z vso gotovostjo moremo trditi, da v vseh takih in podobnih primerih igra največjo vlogo ravno očiščevalni moment, kar je v našem primeru še celo na prvi pogled vidno. Po Frazerjevih pričevanjih izhaja to obredje »živega ognja« iz najstarejših pravekulturnih plasti.⁴

II. Pri prvem obredju, zaoranju kuge, gre za prav tako staro ostalino obredja, ki pa se nam je v dostopnem gradivu ohranila v mnogo manj številnih poročilih.

^{3a} O različnih oblikah kresne lustracije govori Fr. Kotnik v Etnol. XV v razpravi »Blagoslov zelišč na kres in čar kresnic«, str. 12—13, 22—25.

⁴ Frazer, Zlatna grana, studija magije i religije, Beograd 1957, str. 754—757.

Glavno dejanje tega obredja je pač obhod okoli naselja. Čarobni obroč, ki se sklene okoli kake stvari, predmeta, ga varuje pred zlimi vplivi, ki učinkujejo izven tega kroga. Sèm spada čarobni ris, tolikokrat omenjan v naših bajkah in pripovedkah o zakladih. Sèm bi spadalo razpravljanje o čudežni verigi, ki je sklenjena okoli cerkve pregnala Turke, o opasilu in še o drugačnem čudežnem delovanju čarobnega kroga.⁵ Naj tu navedem primere, ki se nanašajo neposredno na odvrščanje kuge od naselja.

Letonci so se zavarovali pred kugo s tem, da so napenjali okoli hiš nit, namočeno v mačji in petelinji krvi. V Tanegari je moral vsako leto najlepši deček na ramah nesti ovna okoli mestnega obzidja. Na ta način je menda nekoč Hermes pregnal neke vrste kužno bolezen. V Nemčiji so živinsko kugo v vasi preganjale žene. Z razpuščenimi lasmi in v sami srajci so se zvrstile v sprevod, noseč v rokah srpe, kopače in drugo domače orodje. V počasnem sprevodu okoli vasi so mrmrale čarobne reke in s tem preganjale bolezen.

Če se v Slavoniji v kako vas pritihotapi kuga, se zbere v nedeljo mladega meseca opolnoči pred vasjo dvanajst mladcev in prav toliko neomadeževanih deklet. Slečejo se do golega, se vprežejo v jarem pred plug in oborjejo vas. Med oranjem predpisuje nenapisani obrednik pobožen molk in čisto vedenje: prepovedan je vsak nespodoben pogled ali dotik sopreženca. Sedemkrat orjejo okoli vasi po isti brazdi, da zaorjejo cel jarek, ki naj brani kugi pot v vas.⁶

Prav pesniški opis tega obredja, kot se vrši nekje pri Srbih, podaja Jasna Belović v svoji zanimivi knjigi o običajih pri južnih Slovanih⁷:

»V vsej vasi je čutiti neko vznemirjenje. Vse je v posebnem slavnostnem in skrivnostnem gibanju. Že od sončnega vzhoda sèm nosijo po vasi svete podobe, prepevajoč litanije in cerkvene pesmi. Ves dan preživljajo v postu in molitvi. Ponoči se odpravijo najlepša, neomadeževana dekleta vleč plug. Okoli polnoči pride devet deklet, popolnoma nagih, z razpuščenimi lasmi pred vas, kjer se vprežejo pred preprost plug. Voditeljica ima glavò ovenčano s cvetjem in z umerjenimi koraki stopa pred njimi. Vse preveva sveta resnost obrednosti. Ne spregovore niti besedice, prekrizajo se, se sedemkrat priklonijo proti vzhodu in začnejo slovesen obhod v smeri sončnega krogotoka.

Zaguglje se plug, zaropoče in zaorje, včasih tudi po doslej še ne orani zemlji. Dekleta sopejo pri nenavadnem opravilu, toda nobeni ne pride na misel, da bi potožila: »Ne morem več«. Potem ko se, pazeč, da pri oboranju ne napravijo kakega presledka, vrnejo na mesto, kjer so pričele svoj obhod, pokleknejo, komaj slišno zašepečejo čarobni rek, in se brez besedice porazgube po domovih.

Drugo jutro vsa vas pregleda zaorano brazdo in nastopi splošno pomirjenje. Če pa kljub temu pride kuga v vas, se je gotovo kaj prezrlo pri plužnem čaranju, ali pa je zli čar odprl kugi vas. Tako je bilo pač usojeno. — Kizmet!«

⁵ O čudežni blagoslovljeni verigi glej sporočilo v Orlovi razpravi Na robu slovenske legende, Krog 1933, str. 45. — O čarobnem krogu je razpravljal že Fr. Kotnik, ČZN 1957, str. 294—299.

⁶ Dr. Friedrich S. Krauss, Volksglaube und religiöser Brauch der Südslaven, 1890, str. 66.

⁷ Belović Jasna, Die Sitten der Südslaven, 1927, str. 255.

Pri Gradskih Vrhovcih (Slavonija) so bratje in sestre nagi s črnima voloma pred plugom oborali vas, da bi jo obvarovali kuge.

Lužiški kmetje so v letu 1602. v okolici Soraua in Sommerfelda prav tako odganjali kugo s čarobnim krogom: šest nagih devic je vleklo plug, ki ga je ravnal prav tako nag hlapec. Pred njimi je šla naga vdova s posušeno šibo v roki; drug nag hlapec je v risu čuval obleko.

Ko se je v 1871. letu bližala kolera vasi Davydkowo pri Moskvi, se je opolnoči dvanajst nagih deklic vpreglo pred plug in ga vleklo okoli vaške meje; v notranjosti tega čarobnega kroga je boleznin onemogočeno vsako razsajanje. Vaška duhovščina pa je priredila še celo procesijo okrog tega kroga, da bi bila s tem še bolj ojačana moč čarobnega kroga.

Kot je torej iz navedenih primerov vidno, je čarobni krog primerna apotropejska sestavina tega obredja, ki naj odvrta kužno bolezen od teritorija, obdanega z obrednim obhodom, z nitjo, z brazdo. Tak kraj je simbolično zaprt, blagoslovljen in varen pred vsako zlo silo.

V lužiškem, ruskem in v slavonsko-srbskih primerih tega obredja kot v slovenskem ostanku je izvršeno čarobno obkroženje s plugom, kar očitno spominja na vrsto obredij iz poljedelskega kulturnega kroga. Naj našim »Oračem« ob stran, ki brez dvoma spadajo v to vrsto obredij,⁸ navedem še nekaj primerov.

V Rozinu na Češkem so nekdaj vodili ob prvi posetvi ponoči nago deklico in črnega mačka pred plugom na polje, kjer so mačka zakopali v zemljo. Še leta 1850. so tako vlačile tri nage ženske plug preko polja. V Transilvaniji so včasih naga dekleta pod vodstvom starejše nage ženske ukradle plug, ga vlekly na polje in ga naposled zavlekly v potok. Med veliko lakoto v Gorakhpurju v Indiji (1875—1874) so nage ženske vlačile plug preko polja. Po dolgi suši so v Chunarju še v letu 1892. žene nage vlekly plug preko polja in prosile mater zemljo za dež.

Vsi ti na prvo roko zbrani primeri plužnega obredja (Pflugzauber) naj služijo za dokaz, da v našem obredju zaoranja kuge plug ni le golo sredstvo za izvedbo apotropejskega obredja. Iz plužnih obredij poljedelskih kulturnih krogov je plug prenesel v obredje zaoranja kuge nov, plodnostni moment.

Važni sestavni del obredja zaoranja kuge je še obredno predpisana nagota. Ta člen v našem sporočilu ni omenjen; lahko pa tudi sami sklepamo, da loške ženske niso orale okrog vasi nage. Ko v mišljenje primitivnega človeka pristopijo religiozno-moralni kompleksi in pozneje še modni oziri, prične tak človek goloto iz vseh svojih obredij odpravljati. Pri Srbih, Hrvatih, Bolgarih se je to zgodilo dokaj pozno. Skoraj vse njihovo etnografsko gradivo je zbrano iz konca preteklega in začetka tega stoletja. Tedaj pa je bila kljub rastočemu kulturnemu napredku religiozna zaverovanost, v tradicijska obredja še tolikšna, da je golota v številnih obredjih najrazličnejše narave bila še vedno njih bistveni sestavni del. Danes je tudi tu že drugače. Z upravičenostjo pa smemo sklepati, da se je nekoč tudi pri nas vršil ta obred po istem obrednem predpisu nagote kot n. pr. v Slavoniji ali Rusiji.

Od kod in zakaj ta novi, kot se kaže nerazdružni sestavni del obredja? Možno bi bilo dvoje.

Zbrano gradivo, kot nam ga nudi Handwörterbuch des Deutschen Aberglaubens⁹, podaja ogromno primerov obredij, ki morajo biti izvajana

⁸ Etnolog XIII, str. 157 (Boris Orel, Dva folklorna festivala).

⁹ Knjiga VI, sub nackt.

ob popolni ali delni (odmirajoči) nagoti sodelavcev. Na prvi pogled bi se dalo sklepati, da postaja nagota bistveni sestavni del ritualnosti sploh. Brez nje obredje ne bi moglo postati učinkovito. Antični, še zlasti pa indijski primeri vzbujajo domnevo, da si je preprosti človek pri izvrševanju kulta odstranil obleko zaradi prepričanja, da je v obleki nekaj nečistega, nekaj, kar bi oskrnilo njegovo dejanje. Zopet drugi primeri dajo sklepati, da je bil primitivni človek prepričan o magični povezanosti človeškega telesa z zemeljsko močjo; ta je prehajala v človeka, čim bolj je bilo telo nepokrito. Naj bi se torej prvotno vsa obredja vršila v stanju brez obleke?

Z ozirom na veliko večino primerov obredij, ki imajo značaj prenašanja moči plodnosti od človeka na zemljo in obratno, kjer je nagota samo ob sebi razumljiv sodelujoč moment (n. pr.: rimske luperkalije, floralije, že omenjena plužna obredja, obredja s prošnjo za dež, dodole...),¹⁰ pa se mi zdi upravičeno sklepanje, da je nagota pri tovrstnih obredjih najprvotnejša in da je šele od tod vsa ostala ritualnost prevzela element nagote v svoje tradicijske predpise. In to iz katerih koli razlogov in po našem razumu nerazumljivih prelogičnih zvezah.

Pri obredju zaoranja pa nam je sploh možno kar s prstom pokazati na vmesni člen, ki je posredoval ta element nagote od plodnostnega obredja do apotropejskega zaoranja. Bil je to plug, obredno orodje številnih plodnostnih obredij poljedelskega kulturnega kroga. Plug je bil verjetno kontakt za prehod obrednega predpisa nagote k zaoranju kuge. S tem pa je podan nov dokaz, da se je obredju zaoranja kuge s prvotnim namenom obvarovanja pred kugo pridružil še nov: plodnostni moment.

Pred seboj imamo torej kontaminirano obredje, ki ga je zato treba razlagati — če sploh smemo z našo logiko svetiti v prelogičnost primitivnega človeka — kot obredje z dvojnimi smislom: apotropejskim in plodnostnim. K prvemu spada zaorana brazda, sklenjena okoli vasi, k drugemu plug in obredni predpis nagote.

Hotel sem le opozoriti na ti dve častitljivi obredji, ki izhajati iz najstarejših kulturnih plasti in sta nova, lepa priča o starosti in pomembnosti naše tradicije. Brez dvoma pa ni to sporočilo edino. Novo gradivo iz naših krajev naj omogoči temeljito monografično obdelavo obredja, kakršne je ta častitljiva starina pač vredna.

Literatura: Kjer literatura ni omenjena sproti, se članek naslanja na podatke v Bächtold-Stäublijevem *Handwörterbuch des Deutschen Aberglaubens*, VI. Band, sub *nackt* in *Pflug*. — Marsikatero metodično navodilo dolgujem g. Borisu Orlu.

¹⁰ Tako najdemo ples nagih moških in žensk pri primitivnih zelo pogosto združene s seksualnimi orgijami: to so erotično-ekstatični pomladni in jesenski obredni plesi, ki so odmev nove življenjske moči vsega stvarstva, kot se kaže v brsteči pomladi ali bogati jeseni. Vsekakor obredja z izrazito plodnostno naravo. — Prim. tu še običaj *Bèz bezá, da j možá!*, ki ga navaja in razlaga Fr. Kotnik v *Etnologu* XV, *Blagoslov zelišč na kres in čar kresnic*, str. 25/24.